

Koloniale wandeling Culemborg

Vereerd, vergeten en verguisd

Verhalen

Oud-Katholieke Kerk

In de kerk staat op het hoogaltaar een ivoren kruisbeeld. Dit kruisbeeld heeft Piet Hein (1577-1629) buitgemaakt. Dat gebeurde toen hij in 1628 de Spaanse zilvervloot veroverde in de Baai van Matanzas (Noord-Cuba). De totale buit bedroeg bijna 12 miljoen gulden (de huidige waarde zou ruim 141 miljoen euro zijn). Piet Hein sloeg zijn slag in dienst van de West-Indische Compagnie (WIC). Deze handelsonderneming, opgericht in 1621, dreef handel in het Atlantisch gebied en voerde tegelijkertijd een economische oorlog tegen de aartsvijand van de Nederlandse Republiek: Spanje. Hoe het kruisbeeld in Culemborg terecht kwam is onbekend. Ooit droeg het een opschrift: 'Dit Christusbeeld de Spanjaard door Piet Hein ontnomen/Toen hun rijke vloot was in zijn macht gekomen'.

Grote of Barbarakerk

In deze kerk uit de 15e eeuw zijn verschillende objecten te vinden die herinneren aan Nederlands koloniale verleden.

In de kerk is een plaat aangebracht ter herinnering aan de doop van Jan van Riebeeck in 1619 in deze kerk. Dat gebeurde in 1952, driehonderd jaar nadat van Riebeeck Kaapstad 'stichtte', zoals het in de jaren 1950 in Nederland en Zuid-Afrika werd gezien. In het middenschip is een grote koperen kaarsenkroon uit 1663 te bewonderen, geschonken door Carel Constant (?-1660), de directeur van de vestiging van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in Perzië, en zijn vrouw, Maria van Aelst, de schatrijke weduwe van de Culemborger Antonio van Diemen (1593-1645). In de kerk is nog een kaarsenkroon te zien, die Gerrit van Harn in 1661 aan de kerk schonk voordat hij vertrok naar Kaap de Goede Hoop als opvolger van zijn neef Jan van Riebeeck.

Antonio van Diemen

Antonio van Diemen is in 1593 geboren aan de Oude Vismarkt, de precieze plaats is onbekend. Van Diemen geldt als de man die het werk afmaakte dat Jan Pieterszoon Coen (1587-1629) begonnen was: samen legden zij de fundamenten van het handelsrijk van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) in Azië. De VOC (1602-1798) was een van de eerste grote internationale

handelondernemingen van Nederland. Maar het was een handelsorganisatie die op gezag van de Nederlandse regering politiek mocht bedrijven en oorlog mocht voeren. Dat deed ze ook volop. De VOC vocht tegen de autochtone bevolking en Europese concurrenten om haar handelspositie te versterken. Het VOC-centrum in Azië was Batavia (het huidige Jakarta) op Java. Daar zetelde ook de gouverneur-generaal, de baas van de VOC in Azië.

Dat Van Diemen zou doorstoten naar de koloniale top zag er aanvankelijk niet naar uit. De Van Diemens waren een familie van schippers en handelaars. Ook Antonio's vader (Meus Anthonisz bijgenaamd Swarte Teun) was een schipper. Aan de wal werkte hij zich op tot wijnhandelaar, eigenaar van de herberg Het Gulden Hoofd aan de Markt en zelfs tot burgemeester. Hij huwde ook 'omhoog', namelijk met burgemeestersdochter Christina Hoevenaer.

Het lag voor de hand dat Antonio in de voetsporen van zijn vader zou treden, maar een rustig bestaan in Culemborg trok hem niet. Antonio vestigde zich op 16-jarige leeftijd als koopman in Amsterdam. Toen hij zeven jaar later failliet ging, meldde hij zich als soldaat aan bij de VOC en vertrok in 1618 naar Java. Daar maakte hij een bliksemcarrière onder de vleugels van de hoogste baas van de VOC in Azië, Jan Pieterszoon Coen. Ook zijn huwelijk met de schatrijke jonge weduwe Maria van Aelst (ca. 1605-1674) hielp hem vooruit. Dat het de vroegere bankroetier goed ging, kon heel Culemborg eind 1831 zien. Kort terug in Nederland bezocht het echtpaar Van Diemens geboortestad. Ook Maria's moeder woonde hier inmiddels. Zij was getrouwd met oud-burgemeester, Cornelis de Keyser.

Weer terug in Batavia bereikte Van Diemen in 1636 de hoogste rang: hij werd benoemd tot gouverneur-generaal. Net als Coen was van Diemen een ambitieuze en onverzettelijke imperiumbouwer. Hij voerde onophoudelijk oorlog tegen de Portugezen om Goa (West-India), Ceylon (Sri Lanka) en Malakka (Maleisië). In Indonesië leidde hij zelf twee expedities tegen de bevolking van de Ambonese eilanden, omdat hij de kruidnagelteelt wilde monopoliseren. Ook probeerde hij met geweld greep te krijgen op de peperhandel in Zuid-Sumatra. In 1642 stuurde hij Abel Tasman op verkenning naar het Zuidland, het huidige Australië, alsof hij zijn handen niet vol had aan het net veroverde imperium in Azië. In 1644 zouden Javanen in Batavia nog een aanslag op zijn leven hebben beraamd. Hij stierf in 1645 echter in Batavia door een ziekte.

Carel Constant en Maria van Aelst

Carel Constant (?-1660) was een Middelburger die in dienst trad van de VOC. In 1643 werd hij directeur van de VOC-vestiging in Gamron, aan de kust van het Perzië, het huidige Iran. Perzië was voor de VOC belangrijk vanwege de zijdehandel. Zo belangrijk dat zij in 1644 zelfs een vloot naar Perzië stuurde om met geweld goede handelsvoorwaarden af te dwingen. In 1646 vertrok Constant naar Nederland. Aan boord ontmoette hij Maria van Aelst (ca. 1605-1674), de rijke weduwe van de net overleden gouverneur-generaal Antonio van Diemen. De ontmoeting mondde in 1647 uit in een huwelijk en het kersverse echtpaar ging wonen in dit huis, Markt 11, te Culemborg. Of Maria's moeder nog in Culemborg woonde, is onbekend. Wel woonde een neef van Antonio van Diemen naast het nieuwe echtpaar op Markt 13. In 1660 stierf Constant. Maria van Aelst vertrok kort daarna

uit Culemborg. Het rijke echtpaar schonk een kaarsenkroon (gedateerd 1663) aan de net herbouwde Barbarakerk. Deze was versierd met het wapen van Constant en mogelijk dat van Maria van Aelst.

Otto van Rees

Het huis Markt 11 is het geboortehuis van Otto van Rees (1823-1892). Zijn vader was stadsgeneesheer in Culemborg maar stierf jong. Familieleden van zijn moeder hielpen de 14-jarige Otto aan een baan als klerk in Batavia, het huidige Jakarta in Indonesië, toentertijd de kolonie Nederlands-Indië. Familierelaties en de juiste politieke keuzes hielpen hem naar boven op de maatschappelijke ladder. Maar de hoogste sport – die van gouverneur-generaal, de machtigste man van Nederlands-Indië – haalde hij in eerste instantie niet. Dat lukte pas nadat hij – met pensioen terug in Nederland - in 1879 in de politiek was gegaan. Kort was hij minister van koloniën (1879-1881) en vervolgens Kamervoorzitter. Op zijn 61^e, in 1884, ging zijn droom in vervulling: de benoeming tot gouverneur-generaal. Het werd een nachtmerrie. Hij kreeg ruzie met de pers en met enkele rijke planters in Nederlands-Indië, hij wist geen eind te maken aan de al jaren durende oorlog in Aceh en kon niet overweg met de nieuwe minister van koloniën. Gedesillusioniseerd nam hij ontslag in 1888 en stierf vier jaar later in Arnhem.

Gerrit van Harn (?-1661)

In het kielzog van Antonio van Diemen en Jan van Riebeeck namen veel meer Culemborgers, van soldaten tot dominees, dienst bij de VOC. Opvallend veel van hen waren familieleden. Dat was typerend voor die tijd. Familiebanden boden een sociaal vangnet en een maatschappelijke springplank. Gerrit van Harn bijvoorbeeld was de achterneef van Antonio van Diemen en de oom van Jan van Riebeeck. In 1632 vertrok Van Harn als gewoon soldaat in dienst van de VOC naar Java. Hij maakte snel promotie onder het bewind van Van Diemen. Na de dood van zijn beschermheer ontsloeg de VOC hem in 1647 echter wegens corruptie. In 1660 nam zij hem weer in genade aan. De VOC benoemde hem tot opvolger van Jan van Riebeeck als commandeur van de Kaapkolonie aan de punt van Zuid-Afrika. Nog voor zijn vertrek naar Zuid-Afrika kocht Van Harn in 1660 het huis Markt 13. Ook schonk hij de Barbarakerk een prachtige kaarsenkroon met de tekst 'Gerrit Govertsz. van Harn Commandeur aan Cabo de Bon Esperance A 1661'. Van Harn was dan ook nauw betrokken geweest bij de wederopbouw van de in 1654 door brand verwoeste Barbarakerk. Op zijn reis rustte echter geen zegen, want hij overleed onderweg naar de Kaap in 1661.

Nicolaas Heinsius

Het pand Markt 13 werd in 1763 gekocht door Nicolaas Heinsius (1719-1781), zoon van de gelijknamige stadsgeneesheer die na een avontuurlijk leven in Culemborg neerstreek.

Nicolaas Heinsius jr. nam toen hij 19 jaar was dienst bij de West-Indische Compagnie (WIC). Ook de in 1621 opgerichte WIC was een oorlogvoerende handelonderneming, maar sinds het eind van de 17^e eeuw al danig op zijn retour. Maar nog steeds beheerde zij een verzameling forten aan de zogeheten Goudkust in West-Afrika, het tegenwoordige Ghana. Zij kocht daar niet alleen goud en ivoor in, maar ook Afrikanen voor de slavenhandel. Oeengepakt in de scheepsruimen werden de tot slaaf gemaakte Afrikanen verscheept naar de landbouwplantages en de slavenmarkten in de Europese kolonies in Noord- en Zuid-Amerika. In totaal brachten de Nederlanders ruim een half miljoen Afrikanen als slaaf daar naar toe. Van hen stierf een op de zeven tijdens de overtocht op de volgestouwde schepen. Ook Nicolaas Heinsius was actief in deze mensenhandel. Hij bracht het tot opperhoofd van de WIC-vestiging op Accra, fort Batensteyn. Heinsius keerde rond 1763 terug naar Culemborg. Hij had zoveel geld verdiend dat hij behalve het pand Markt 13 in 1764 ook het buurpand, Markt 11, kon kopen. Hij kwam niet alleen terug, maar met een dochter en een zoon die hij had verwekt bij een Afrikaanse vrouw. De kinderen, Carel (?-1786) en Anna (1760-1789), kregen de naam Batensteyn. Carel erfde het pand Markt 13 toen zijn vader in 1781 overleed. Hoe het hem en zijn zus verder verging in Culemborg is onbekend.

Jan van Riebeeck

Jan van Riebeeck werd in 1619 geboren in dit huis dat eigendom was van zijn grootvader. Hij kwam uit een familie van wereldreizigers. Zijn vader was chirurgijn (arts) in dienst van de West-Indische Compagnie. Van Riebeeck trad als chirurgijn in diens voetsporen, maar meldde zich in 1639 bij de VOC. Hij begon in Batavia, waar zijn neef Antonio van Diemen gouverneur-generaal was. Daarna volgden reizen naar Noord-Sumatra, Formosa, China en Japan. In 1651 zond de VOC hem met zijn gezin en enkele familieleden naar Cabo de Boa Esperance ofwel Kaap de Goede Hoop. De VOC wilde dat hij daar een permanent verversingsstation opzette. De VOC-schepen konden dan voortaan op de maandenlange heenreis naar Azië en de terugreis naar Europa worden opgelapt en nieuwe voorraden inslaan. De permanente VOC-post die Van Riebeeck stichtte aan de Kaap zou uiteindelijk uitgroeien tot Kaapstad. Dat ging echter ten koste van de autochtone bevolking, de Khoikhoi en San. De Nederlanders verdreven hen met geweld naar het binnenland en annexeerden het kustgebied. Van Riebeeck stond ook aan de wieg van de slavernij in Zuid-Afrika. Omdat er te weinig vrije kolonisten waren om voldoende voedsel voor de VOC te produceren drong hij aan op de invoer van slaafgemaakten. Zij waren eerst afkomstig uit Madagaskar en West-Afrika (Ghana), maar I snel ook uit India en Zuidoost-Azië. Van Riebeeck vertrok in 1662 van de Kaap naar Batavia, waar hij in 1677 stierf. Zijn zoon Abraham, geboren aan de Kaap in 1653, bracht het tot gouverneur-generaal in Batavia, waar hij in 1713 overleed.

In 1795 veroverden de Britten de Kaapkolonie op de VOC. De 'Boeren', de afstammelingen van de Nederlandse kolonisten, trokken in de 19e eeuw naar het noorden. Opnieuw verdrongen zij de Afrikaanse bevolking uit hun leefgebieden. De Britten veroverden ook deze

'Boerenrepublieken' tijdens de Boerenoorlog (1899-1902). Dit tot woede van veel Nederlanders die zich stamverwanten voelden van de 'Boeren'. De Britten namen Zuid-Afrika op in het Britse gemenebest. In de kolonie hadden de Boeren en de Britten altijd al op basis van huidskleur een scherp onderscheid gemaakt tussen mensen. Dat onderscheid werd nog scherper vanaf 1948. Toen voerde de Zuid-Afrikaanse regering, waarin de Boeren het voor het zeggen hadden, een rigoureuze apartheidregime in. De zwarte bevolking werd op alle terreinen systematisch gediscrimineerd. Het verzet daartegen van het ANC werd lang en hardhandig onderdrukt, bijvoorbeeld in Sharpsville 1960 en Soweto 1976. Het paste in de Afrikaner (boeren) cultuur om jaarlijks een 'Stigtingsdag' of Van Riebeeckdag te houden. Bij het standbeeld van Van Riebeeck in Kaapstad vond dan een kranslegging plaats voor de 'Afrikaner stamvader'.

In Nederland was Van Riebeeck sinds eind jaren 1960 juist een omstreden figuur. Veel Nederlanders schaamden zich voor de historische banden met het apartheidregime. Voor anti-apartheidsactivisten was het Van Riebeeckhuis een steen des aanstoots. Ook Culemborg nam duidelijk stelling in de jaren 1980. De gemeente voerde een actief anti-apartheidsbeleid en vernoemde ook een aantal straten naar beroemde anti-apartheidsstrijders, zoals ANC-leider Nelson Mandela.

Met het einde van het Zuid-Afrikaanse apartheidregime in 1994 kwam ook een einde aan de Afrikaner heldencultus rond Van Riebeeck. Inmiddels willen veel zwarte Zuid-Afrikanen af van het beeld van Van Riebeeck in Kaapstad. Zij zien hem als de grondlegger van witte onderdrukking en racisme. De kans is dan ook groot dat Van Riebeeck daar binnenkort van zijn sokkel wordt gehaald. In Culemborg wordt de herinnering aan Van Riebeeck wel weer levend gehouden, maar voorzien van kritisch commentaar en in combinatie met actieve steun aan ontwikkelingsprojecten in Zuid-Afrika.

Jeneverstokerij de Hoop

Aan de Veerweg ging in 1838 jeneverstokerij De Hoop van start, waar alcohol werd gedestilleerd uit aardappels, suikerbieten en appels. Na een moeizaam begin bloeide de fabriek na 1850 op. Een flink deel van de productie vond zijn weg naar de koloniën: West-Afrika, Suriname en Nederlands-Indië. In 1851 bijvoorbeeld werd maar liefst 281.000 liter Culemborgse jenever verscheept naar Java. Het einde van de jeneverstokerij in Culemborg lag tussen 1920 en 1930.

Christiaan Kleynhoff

Kleynhoff (?-1777) vermoedelijk afkomstig uit een plaatsje bij Breslau (Polen) trad in 1742 als chirurgijn (arts) in dienst van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Hij maakte in

Batavia/Jakarta carrière als medicus en klom op tot 'chirurgijn-majoor'. Hij fungeerde ook als lijfarts van de gouverneur-generaal. Behalve arts was hij ook botanicus. In Batavia legde hij de eerste botanische tuin van Azië aan. De grote Zweedse botanicus Carl Linnaeus vernoemde zelfs een tropische boom naar hem. Terug in Nederland ging Kleynhoff in 1763 rentenieren in Culemborg. Daarnaast vervulde hij ook bestuurlijke functies. Hij bewoonde twee panden aan de Ridderstraat, waarschijnlijk waar nu op nr 198 de RK-pastorie is gevestigd. Achter het huis lag een grote 'binnentuin', die doorliep tot de oude stadsmuur. Daarachter lag een 'buitentuin' (mogelijk een botanische tuin) die aan de overzijde van de gracht doorliep tot de tegenwoordige Elisabethdreef (villa 's-Heerenhof).

Deze Kleynhoff was de grootvader van Tine van Wijnbergen, de vrouw van de Nederlandse schrijver Multatuli. In 1860 schreef Multatuli een vlammende aanklacht tegen de uitbuiting van de Javaanse bevolking in zijn beroemde boek Max Havelaar. Multatuli –zijn echte naam was Eduard Douwes Dekker - had dit als bestuursambtenaar in Nederlands-Indië met eigen ogen kunnen zien. Op verlof in Nederland bezocht Multatuli op 11 augustus 1853 Culemborg, op zoek naar het familiefortuin van zijn vrouw. Het was vergeefse moeite. De familiebezittingen, inclusief de tuin aan de Elisabethdreef, waren al lang verkocht.

Triowijk

In de tweede helft van de 19e eeuw groeide en bloeide in Culemborg de sigarenindustrie op. Een van de grootste sigarenfabrikanten was Cornelis Willem Dresselhuys (1834-1912), 'de ongekroonde koning' van Culemborg. Een van zijn fabrieken was de Trio, die tegen het oude stadscentrum aanlag (Varkensmarkt/Prijzestraat). Om de fabrieksarbeiders aan zijn fabriek te binden liet Dresselhuys vanaf 1896 een aantal arbeiderswoningen bouwen. Uiteindelijk groeide hier de Trio-wijk uit.

De opkomst van de sigarenindustrie werd sterk gestimuleerd door de aanvoer van tabak uit de kolonie Nederlands-Indië. Behalve in Culemborg werden ook in bijvoorbeeld Kampen verschillende sigarenfabrieken opgericht (zie koloniale wandeling Kampen). Het beroemdste was de Deli-tabak, afkomstig uit het sultanaat Deli op Noordoost-Sumatra (zie koloniale wandelingen Baarn en Santpoort). Deli was echter ook berucht vanwege de erbarmelijke omstandigheden waaronder tienduizenden Chinese en Javaanse contractarbeiders op de tabaksplantages moesten werken.

Dat veel tabak afkomstig was uit Nederlands-Indië bleek ook uit de soortnamen voor sigaren. Er waren bijvoorbeeld 'Sumatranen' en 'Vorstenlanders' (gebieden op Midden-java). De Trio fabriek voerde ook merken als 'Factorij Semarang', 'Factorij Soerabaja' en 'Factorij Batavia'. Van de tientallen sigarenfabrieken die ooit in Culemborg werk verschaften aan duizenden mensen is er nog maar een over. En namen als Trio-wijk met straatnamen als Tabak- en Coronastraat herinneren nog aan dit verleden.

VOC-buurt

Na de Tweede Wereldoorlog werd de wijk 'Achter de Poort' gebouwd. Daarin werden negen straten vernoemd naar Culemborgers die in dienst van de VOC of WIC carrière maakten, de VOC-buurt. Nadat een deel van de buurt in de jaren 2018-2019 is gesaneerd herinneren nog zes straatnamen aan het koloniale verleden. Van Harn, Heinsius en Kleynhoff kwamen we al tegen. Daarnaast zijn vernoemd de VOC-predikant Theodorus Zas (ca. 1635-1704) die in Batavia stond, Roelof de Man (1634-1663), de tweede man onder Van Riebeeck aan de Kaap en Pieter Walbeeck (1753-na 1812) een hoge bestuurder namens de VOC op Kalimantan en Sumatra.

Bronnen:

- P.J.W. Beltjes, *Culemborgers overzee* (Culemborg 1971).
- P.J.W. Beltjes en P.W. Schipper, *Culemborg beeld van een stad* (Culemborg 1988).
- Bert Blommers, 'In straatnamen vernoemd', *Culemborgse Voetnoten* 5/6 (1991) 17-19.
- Wim Buijze, *Leven en werk van Georg Everhard Rumphius (1627-1702). Een natuurhistoricus in dienst van de VOC* (2006).
- Ad Eillebrecht, Jet Grimbergen en Peter Schipper, *De sigarennijverheid in Culemborg* (Culemborg 1986).
- P.C. Emmer, *De Nederlandse slavenhandel 1500-1850* (Amsterdam 2011).
- Cees Fasseur, 'Koning Otto', in: *Indischgasten. Indische levensgeschiedenissen* (Amsterdam 1999)
- Yvonne Jakobs, 'Jan van Riebeeck, stichter van Zuid-Afrika in opdracht van de VOC', *Culemborgse Voetnoten* nr. 27 (2002).
- R.H.C. van Maanen, 'Schetsen van de geschiedenis van jeneverstokerij / branderij 'De Hoop', *Culemborgse Voetnoten* nr. 19 (1998).
- J.A. Prins-meijer en W. Prins, *Culemborg bespied. Een historische schildering van Markt 11 en 13 te midden van het Culemborgse leven van 1475 tot 1922* (Amsterdam 2003).
- Frans van Schoonderwalt, 'Multatuli en Culemborg', *Culemborgse Voetnoten* nr 43 (sept. 2011).
- W.M. Witteveen, *Antonio van Diemen. De opkomst van de VOC in Azië* (Leiden 2011).
- Dirk Tang, 'Het slavenschip Brooks', www.historien.nl.
- Alies Derwig, 'Culemborgers in straatnamen vernoemd. 'De VOC_buurt of Culemborgers overzee'', juli 2017 in www.voetvanoudheusden.nl.
- www.mijn gelderland.nl/#/culemborg/jenever-voor-afrika
- www.janvanriebeeckhuis.nl
- www.NOS.nl 9-4-2015: standbeeld Britse imperialist na 87 jaar weg uit Kaapstad.